

Razlagalna ustreznost Chomskyjevih slovničnih modelov

IRENA KOVAČIČ

I. V uvodu svoje prve objavljene knjige, *Syntactic Structures* (1957, str. 11), Chomsky pravi, da je cilj skladenjskega preučevanja izbranega jezika "oblikovanje njegove slovnice, to je nekakšnega mehanizma za tvorbo stavkov tega jezika. Poleg tega se mora jezikoslovec ubadati z vprašanjem, kako opredeliti temeljne značilnosti uspešnih slovnice. Končni cilj teh raziskav naj bi bila teorija o zgradbi jezika, v kateri so opisna sredstva, ki se uporabljajo v slovnice posameznih jezikov, predstavljena in analizirana abstraktno, neodvisno od posameznih jezikov. Ena od nalog te teorije je, da ponudi splošno metodo, po kateri izberemo za vsak jezik ustrezno slovnico, če imamo na voljo korpus stavkov v tem jeziku."

Tako programsko utemeljevanje nekega specifičnega modela z občeveljavnimi implikacijami sicer ni novo, vprašanje pa je, ali je tedaj, ko ga je Chomsky zapisal, on sam ali kdo drug lahko predvideval, kako bo to njegovo izhodišče vplivalo na nadaljnji tok jezikoslovja. Toda če se je na začetku še lahko zdelo, da revolucija Noama Chomskega v jezikoslovju, o kateri je bilo tako moderno govoriti v 60-ih letih, pomeni predvsem premik poudarka v jezikoslovnih raziskovanjih z nižjih ravnin na skladenjsko in uvedbo nekega novega, formaliziranega opisovanja jezika, se iz današnje perspektive pokaže nekaj drugega:

Chomsky je v jezikoslovna raziskovanja uvedel neko novo dinamiko, neprestano nezadovoljstvo z doseženim in stremjenje za boljšim. Če se leta 1957 morda zdi, da mu razmišljanje o razlagalni ustreznosti oziroma moči slovničnih modelov služi predvsem za to, da "zruši" tedaj veljavne pristope, zlasti teorijo neposrednih sestavnih (immediate constituents), in uveljavi svoj tvorbeni model, kasneje o tem spregovori jasneje: ne gre le za to, katera teorija jezika ima večjo razlagalno moč sama po sebi, ampak tudi za to, katera bo primernejša kot model za ponazoritev človekove jezikovne sposobnosti (language faculty).

Že v *Aspects of the Theory of Syntax* (1965, str. 4) srečamo zdaj dobro znano primerjavo med jezikoslovcem in otrokom: jezikoslovec je pri raziskovanju jezika v enakem položaju kot otrok, ki se tega jezika uči. Jezikoslovje je mentalistična teorija, ki se ukvarja s "psihično resničnostjo, ki se krije za dejanskim vedenjem". To pojmovanje jezikoslovja kot dela psihologije in s tem širše kognitivne znanosti se odtelej ves čas pojavlja v njegovem pisanju o jeziku. Leta 1981 (*On Binding*, str. 2) ponovi: "Naloga

jezikoslovne teorije je, da odkriva pravo naravo biološke sposobnosti, ki precizira splošno zgradbo jezikovne sposobnosti ". In leta 1986 na predavanjih v Managvi (objavljeno 1988, str. 36): " Jezik zdaj (= ko se ga otrok nauči, ga govori in razume) predstavlja enega od mnogih sistemov znanja, ki jih je človek osvojil, enega od njegovih kognitivnih sistemov. Jezik je bogat in zapleten sistem s specifičnimi lastnostmi, ki jih določa narava razuma/možganov." Naloga jezikoslovja se tu ne konča: kot del psihologije vodi do fiziologije; služi lahko (če uspe izdelati primerne modele jezikovne sposobnosti) kot abstraktni model za raziskovanje možganskih mehanizmov, delovanja možganov (tako kot sta teoretska fizika in kemija omogočili odkrivanje konkretnih fizikalnih in kemičnih dejstev) (1988, str.6-8).

Pot do tako ambiciozno zastavljenega cilja je seveda dolga. Ustreznost oziroma uporabnost posameznih slovničnih modelov za približevanje končnemu cilju je različna. Chomsky na začetku govori o treh stopnjah ustreznosti:

- prepoznavni (opazovalni-observational, empirical)
- opisni (descriptive)
- razlagalni (explanatory).

Prepoznavno ustrezna je tista slovnica, ki zna med vsemi možnimi nizi elementov, ki se teoretično lahko pojavijo v nekem jeziku, razločiti med sprejemljivimi (well-formed) in nesprejemljivimi stavki danega jezika (in potem tudi tvoriti neskončno mnogo sprejemljivih stavkov - in nobenega nesprejemljivega).

Opisno ustrezni so tisti slovnični modeli, ki so sposobni vsak sprejemljivi stavek danega jezika opremiti z opisom njegove zgradbe. Opisna ustreznost naj bi bila cilj dobre slovnice posameznega jezika.

Najvišja stopnja je razlagalna ustreznost, ki jo Chomsky zahteva od splošne teorije jezika, njena naloga pa je, da izdelava merila, po katerih je mogoče izbrati najprimernejšo opisno ustrezno slovnico.

Ker je Chomsky v *Syntactic Structures* tako poudarjal moč svojega modela, da s končnim aparatom tvori (generira) neskončno množico sprejemljivih stavkov angleškega jezika, so ga nekateri navajali kot primer prepoznavno ustreznega slovničnega modela, vendar je Chomsky sam kasneje temu oporekal (Parret, 1974, str.27): " V inačici tvorbenne slovnice, skicirani leta 1957 v *Syntactic Structures*, je bil iz heurističnih razlogov največji poudarek na tvorjenih stavih. Izhodiščna predpostavka, na kratko opisana v uvodu, pa je bila, da sistem predstavitvenih ravnin in splošni postopek (za tvorbo teh stavkov) dobimo v splošni teoriji jezika. ... V literaturi sem opazil, da se to dejstvo razlaga tako, da je bil v začetnem obdobju tvorbenne slovnice njen predmet raziskovanja tvorba stavkov in da se je šele kasneje naše zanimanje usmerilo k tvorbi opisov zgradbe. To je popolnoma napačno, kot je razvidno iz uvodnih strani knjige in razprave o razlagalni moči in o skladnji in semantiki."

Tudi v *Manaških predavanjih* (1988, str.67) Chomsky govori le še o dveh ravninah preučevanja jezika, opisni in razlagalni: " Na prvi, opisni ravnini, poskušamo prikazati lastnosti posameznih jezikov, podati natančen opis sistema izračunavanja, ki določa obliko in pomen jezikovnih izrazov v tem jeziku; na drugi, razlagalni ravnini pa se ukvarjamo z naravo jezikovne sposobnosti, njenimi načeli in parametri spremenljivosti. Na razlagalni ravnini poskušamo predstaviti trden in nespremenljiv sistem, iz katerega dobesedno izpeljemo različne možne človeške jezike, tiste, ki obstajajo, in mnoge druge, in sicer tako, da spremenljive parametre nastavimo na enega

od dovoljenih načinov in pokažemo, katere značilnosti jezikovnih izrazov iz teh nastavitvev parametrov sledijo."

Skratka, naša jezikovna sposobnost, ki jo bo ta splošna teorija jezika nekoč znala pojasniti, je nekakšna stikalna ploščica, pri vseh ljudeh enaka, pod vplivom okolja pa se stikala pri otroku postavijo v različne položaje, posledica česar je, da se nekateri naučijo govoriti - da uporabimo Chomskyjevo razlago - madžarsko, drugi pa eskimsko.

Tako pojmovanje njegovih nalog in končnega cilja pa jezikoslovje spremeni v eksperimentalno vedo. Iz povsem temeljnih etičnih načel seveda ni mogoče eksperimentirati s človekovimi možgani, da bi videli, kaj se v njih dogaja, lahko pa eksperimentiramo z abstraktnimi konstrukti, s katerimi poskušamo to dogajanje ponazoriti. Tako na tej poti od najbolj preprostih predstavnihih modelov do vedno bolj posplošenih in abstraktnih vsakokratna teorija ni nič drugega kot delovna hipoteza, ki jo jezikoslovec s proučevanimi primeri preskuša, potrjuje ali zavrača, in potem na osnovi novih spoznanj postavlja vedno nove teorije - hipoteze. In če je na pravi poti, ga te hipoteze, ki jih gradi na rezultatih preverjanja predhodnih, vodijo vedno bliže tisti "pravi".

II. V retrospektivi dobra tri desetletja Chomskyjeve tvorbenne slovnice lahko razdelimo na tri okvirna obdobja:

- standardna tvorbeno-pretvorbena slovnica, ki so jo leta 1957 napovedale *Syntactic Structures*, v "zreli" obliki (s temeljnim razlikovanjem med globinsko in površinsko strukturo) pa jo je predstavila knjiga *Aspects of the Theory of Syntax* leta 1965;

- razširjena standardna tvorbeno-pretvorbena slovnica, ki se je začela oblikovati kmalu po letu 1965 kot odgovor na najrazličnejše kritike in konkurenčne teorije, ni pa predstavljena v samostojni monografiji, pač pa v posameznih člankih; v tem obdobju Chomsky tudi na teoretičnem področju začenja dobivati vedno več sodelavcev;

- vezalno-navezovalna slovnica, katere elementi se začenjajo pojavljati že vse od začetka 70-ih let, v okviru razširjene standardne teorije, celovitejšo podobo pa dobiva od leta 1980 dalje (članek *On Binding* v *Linguistic Inquiry* 1980, knjiga *Lectures on Government and Binding* leta 1981).

Meje med temi tremi obdobji niso bile ostre: elementi naslednjega obdobja se pojavljajo že v času predhodnega, kar je uporabnega, obdrži tudi še v naslednjem obdobju. In zlasti za zadnji model, vezalno-navezovalno slovnico, lahko rečemo, da uspešno vključuje tudi poglede in delne modele mnogih drugih avtorjev - vse s ciljem, da bi se kar najbolj približal veljavni splošni teoriji jezika.

Gledano v luči približevanja splošnoveljavnemu modelu jezikovne sposobnosti, sledi razvoj Chomskyjeve tvorbenne slovnice zelo logično pot: od prvih, za današnje pojme marsikdaj naivno preprostih pravil enega jezika, angleščine, za katere je Chomsky upal, da se bodo razvila v razlagalno ustrezno splošno teorijo jezika, do današnjih posplošenih pravil in načel, ki so zahtevam splošnega modela neprimerno bližja. Rekli bi lahko, da sta enaka pravzaprav le še izhodišče (pojmovanje slovnice posameznega jezika kot mehanizma za tvorbo stavkov) in končni, verjetno še dolgo utopični cilj: teorija jezika, ki bo uspešno razložila vse zakonitosti vseh možnih jezikov. Ostalo je še nekaj osnovnih pojmov, kot so zgradbeni označevalci ali skladijska drevesa (phrase markers), prepisovalnih pravil skoraj ni več, od pretvorb, ki so v standardni teoriji veljale za temelj opisne in razlagalne ustreznosti, je ostala le še ena: premik, pa še za to se že pojavljajo nadomestki.

Zanimivo je, da je gradivo, na osnovi katerega prihajajo do teh splošnih načel, še vedno zelo podobno tistemu iz 50-ih in 60-ih let: premik vprašalnic, pronominalizacija in refleksivizacija, skladišne značilnosti neosebne glagolske oblike, pasiv in podobno.

Toda medtem ko so bila v 60-ih letih temeljna načela, preko katerih so poskušali priti do splošne teorije, npr. pretvorbni krog (transformational cycle) in omejevalni pogoji za delovanje posameznih pretvorb (constraints), se sodobna tvorbeno slovnica ubada s tako splošnimi dejavniki, kot so sita (filters), neizražene prvine (empty categories), sledi (traces) ali blokade (barriers), ter odnosi, kot so vezavnost (government), navezovanje (binding), omejevanje (bounding).

III. Lep primer razvoja jezikovne misli Noama Chomskega in njegovih prizadevanj za vedno večjo razlagalno ustreznost slovnčnih modelov je obravnavanje odnosa med tvornimi in trpnimi oblikami v posameznih fazah tvorbeno slovnice.

Leta 1957 Chomsky vidi veliko prednost svojega tedanjega modela v primerjavi s predhodno teorijo neposrednih sestavnih delov že zaradi tega, ker lahko postavi naslednje pravilo:

Če je S1 slovnčni stavek z obliko
SZ1 - pomožnik - glagol - SZ2,
je tudi ustrezn niz z obliko
SZ2 - pomožnik + biti + deležnik - glagol - od + SZ1
slovnčni stavek. (str. 43)

Tak opis razkriva povezanost tvornih in trpnih stavkov v angleškem jeziku, kar je pomemben korak naprej od teorije neposrednih sestavnih delov, po kateri sta ta dva stavka zahtevala vsak svoj opis, iz katerih pa njuna medsebojna povezanost ni bila razvidna. To je bil eden prvih dokazov Chomskega za večjo razlagalno moč tvorbeno-pretvorbne slovnice in s tem njeno večvrednost.

K trpnim pretvorbam se je vrnil tudi leta 1965 v *Aspects*. Tokrat je njegov pogled na trpnik že precej drugačen, pač v skladu s splošnimi spremembami teorije (str.103-104): "... Ena od površinskih izvedb 'načinovnega prislova' bi moral biti tudi 'prazen' (dummy) element, ki bo označeval, da mora obvezno delovati trpna pretvorba. " Torej je pravilo (55) lahko prepisovalno pravilo, ki trpno pretvorbo opiše tako, da bo delovala na niz z obliko (56), z osnovno pretvorbo, ki bo prvo SZ postavila na mesto prve SZ:

(55) Manner → BY PASSIVE
(Način → OD TRPNIK)

(56) NP - Aux - V ... - NP - ... - by passive - ...
(SZ - Pom - G ... - SZ - ... - od trpnik - ...)

(pri čemer je skrajno levi element ... v (56) treba podrobneje opredeliti - npr., da ne more vsebovati SZ).

Razliko Chomsky odkrito prizna, ker v njej vidi napredek (str. 104): " Tak opis ima v primerjavi z opisi v starejših delih o tvorbeni slovnici (npr. Chomsky, 1957) več prednosti. Prvič, predvsem avtomatično pojasnjuje avtomatično omejevanje pasivizacije na

glagole, ki se svobodno vežejo z načinovnimi prislovi. ... Drugič, s takim opisom lahko izpeljani zgradbeni označevalec trpnega stavka razložimo s pravili za zamenjevalne pretvorbe. ... Tretjič pa zdaj lahko pojasnimo tudi 'psevdo-trpnike' kot 'the proposal was vehemently argued against' ('predlogu se je ostro oporekalo'), če le še nekoliko bolj splošimo običajno trpno pretvorbo."

Skratka, lastno teorijo izpred manj kot desetih let podvrže enako neusmiljenemu postopku vrednotenja, s kakršnim je tedaj na njen račun zavrnil teorijo neposrednih sestavnikov kot razlagalno manj ustrezno.

Čprav je svoj novi opis pasivizacije Chomsky ocenil kot mnogo boljšega od tistega iz leta 1957, pa vsi z njim le niso bili zadovoljni. Sredi 70'-ih let je potekala ostra razprava o tem, ali taka premeščanja samostalniških zvez res sodijo v domeno pretvorb, ali pa so to razlike iz področja leksikona. V okviru vezalno-vezovalne teorije taki prepiri postanejo brezpredmetni, saj trpna zgradba nastane zaradi "zapletene interakcije leksikalnih lastnosti, skladenjskih postopkov in splošnih slovničnih načel, ki omejujejo oboje" (McCloskey, 1988, str. 52).

Analiza trpne zgradbe v vezalno-vezovalni teoriji je še vedno transformacijska, saj je premestitev samostalniške zveze bistveni del postopka; je pa tudi leksikalna, saj to premestitev sprožijo leksikalne lastnosti trpnega deležnika. Vse skupaj se začne v leksikonu:

"Globinska struktura, ki je v temelju 'John was killed' ('John je bil ubit'), bi ... utegnili biti takale:

([SZ e] PREGIB be [GZ[Glag kil]] [SZ John])

Pravilo obrazila bo ... dodalo trpni morfem h *kill* in oblikovalo *kill-ed* (ta dobi svojo glasovno obliko v glasovnem delu). Trpni morfem ima to lastnost, da vsrka tožilniški sklon, tako da mora temu pravilu slediti uporaba pravila Premesti ali pa bo /stavek/ kršil sklonsko sito. Pravilo ujemanja bo potem zagotovilo, da bodo oznake prvine UJEM v PREGIB ustrezale oznakam izpeljanega osebka, naslednje skladenjsko pravilo pa bo te oznake pripisalo glagolu " (Chomsky, 1989, str.139).

Po delovanju morfoloških postopkov torej nastane trpni deležnik, ki ima na glagol dvojen učinek:

- položaj glagolovega osebka postane neudeleženski,
- glagol izgubi sposobnost, da določa sklon.

Italijanski jezikoslovec Burzio (1986 - navedeno v McCloskey, 1988, str. 52) gre še korak dalje: dokazuje namreč, da sta ta dva učinka medsebojno povezana, da namreč noben glagol z neudeleženskim osebkom ne more pripisati sklona položaju, ki ga veže (po starem povedano, je neprehoden). Torej je kot posledico nastanka trpne oblike glagola treba opisati samo prvi učinek; drugi sledi že sam po sebi.

Če uporabimo spet staro Chomskyjevo načelo za ocenjevanje razlagalne ustreznosti jezikovnih modelov: sedanji opis presega meje posameznega jezika, v katere je bila še vedno ujeta trpna pretvorba v standardni tvorbeno-pretvorbeni teoriji. Odvisen je od univerzalnih pojmov, kot so sklon, določanje sklona, neudeleženski položaj, in splošnih skladenjskih premeščanj.

IV. Povsem razumljivo je, da po dobrih treh desetletjih tako silovitega razvoja danes tvorbeno slovnica ni več enovita. *Vezalno-vezovalni teoriji* (theory of government and binding) kronisti sodobnih jezikoslovnih tokov (npr. McCloskey, 1988, Horrocks, 1987)

ob bok postavljajo še *slovnico posplošenih zgradbenih označevalcev* (Generalized Phrases Structure Grammar) in *leksikalno-funkcionalno slovnico* (Lexical-Functional Grammar), včasih tudi *odnosnostno slovnico* (Relational Grammar), z opombo, da je še vrsta drugih skladenjskih teorij, ki bi zaslužile ime "tvorbena" po tem, da so potomke *Syntactic Structures in Aspects* (McCloskey, 1988, str. 17-18).

Te teorije so skladne s Chomskyjevim pogledom ne le v svojem tvorbenem izhodišču, ampak tudi v zasledovanju končnega cilja, splošne teorije jezika. Seveda pa poskušajo do te splošne teorije priti po drugačni poti. Prav tako drugače pojmujejo njeno funkcijo oziroma namen. Ko Horrock (op. cit.) primerja vezalno-vezovalno teorijo s slovnico posplošenih zgradbenih označevalcev in leksikalno-funkcionalno slovnico, ugotavlja, da tudi obe konkurenčni smeri sprejemata utemeljenost splošne teorije jezika, le da za pristaše slovnice posplošenih zgradbenih označevalcev namen te teorije ostaja izključno znotraj jezikoslovja (teorija je potrebna zato, da nam daje potreben aparat za opisovanje in preučevanje posameznih jezikov, spoznavni procesi pa za opazovanje niso dostopni - instrumentalni pogled na funkcijo teorije jezika), za pristaše leksikalno-funkcionalne slovnice pa je Chomskyjevo povezovanje teorije jezika zgolj z jezikovno sposobnostjo celo preozko, saj menijo, da mora postati osrednji del širše teorije jezikovne rabe (performance).

Tudi sicer Chomskyjevo mentalistično pojmovanje končne funkcije teorije jezika že od nekdaj sproža ostre ugovore. Toda ne glede na to, ali sprejemamo njegovo stališče, da je jezikovna sposobnost človeku prirojena in da mora biti teorija jezika abstraktna ponazoritev te sposobnosti, prav gotovo težko oporekamo njegovemu stremljenju po enovitem izhodišču za opis in razlago različnih jezikov. Torej, tudi če teorija jezika služi zgolj jezikovnim ciljem, je še vedno utemeljena (ali pa še bolj, ker odpade njen spekulativni prizvok). Zato potreba po vrednotenju razlagalne ustreznosti različnih jezikovnih modelov ostaja. Čas bo pokazal, ali so Chomskyjeve teorije res razlagalno najprimernejše (pa naj bo to vezalno-vezovalna teorija ali katera druga, ki se utegne sčasoma razviti), ali pa jih bo izpodrinila kakšna druga.

Opomba: Pri slovenjenju strokovnih izrazov sem se ravnala predvsem po Bolta (1987) in Chomsky (1989).

LITERATURA:

- Bolta, M.: Tvorbeno-pretvorbena skladnja N. Chomskega, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor, 1987.
- Bugarski, R.: Predgovor k N. Chomsky: *Gramatika i um*, Nolit, Beograd, 1972
- Chomsky, N.: *Syntactic Structures*, Mouton, Hag, 1957, 1971
- Chomsky, N.: *Current Issues in Linguistic Theory*, Mouton, Hag, 1964, 1966
- Chomsky, N.: *Aspects of the Theory of Syntax*, The MIT Press, Cambridge Mass, 1965
- Chomsky, N.: *Cartesian Linguistics*, Harper and Row, New York, 1966
- Chomsky, N.: *Topics in the Theory of Generative Grammar*, Mouton, Hag, 1966, 1972
- Chomsky, N.: *Studies on Semantics in Generative Grammar*, Mouton, Hag, 1972, 1975
- Chomsky, N.: *Gramatika i um*, Nolit, Beograd, 1972
- Chomsky, N.: *Reflections on Language*, Pantheon, New York, 1975
- Chomsky, N.: *The Logical Structure of Linguistic Theory*, The University of Chicago Press, Chicago, 1975, 1985

- Chomsky, N.: "On Binding", *Linguistic Inquiry*, zv. 11, str. 1-46.
- Chomsky, N.: *Language and Problems of Knowledge: The Managua Lectures*, The MIT Press, Cambridge Mass, 1988.z
- Chomsky, N.: *Znanje jezika: O naravi, izviru in rabi jezika*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1989.
- Greene, J.: *Psycholinguistics: Chomsky and Psychology*, Penguin Education, Hamondsworth, 1972.
- Horrocks, G.: *Generative Grammar*, Longman, London, 1987.
- Lyons, J.: *Chomsky*, Fontana/Collins, London, 1970, 1974.
- McCloskey, J.: "Syntactic Theory", v: F.J. Newmeyer, *Linguistics: The Cambridge Survey, Vol. I*, Cambridge University Press, Cambridge Mass, 1988.
- Parret, H.: *Discussing Language*, Mouton, Hag, 1974.